

TARTIŖMALI İLMÎ İHTİSAS TOPLANTILARI -II

İSLÂMÎ İLİMLERDE METODOLOJİ/USÛL MES'ELESİ II

Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları, 1,2,3

15-16 Mart ; 19-20 Nisan ; 17-18 Mayıs 2008

Çamlıca Sabahattin Zaim Kùltür Merkezi

İstanbul 2009

İSLÂM İLİM TARİHİNDE TEŞEKKÜL EDEN METİNLERİ İNCELEME VASITALARI

Prof. Dr. Kasım ŞULUL*

Biz müzakeremizde, metin tenkidi terkiibini tahlil ettikten sonra sadece bilimsel neşrin değil metin merkezli faaliyetlerin ön koşulu mesabesinde olan “İslâm ilim tarihinde teşekkül eden metinleri inceleme vasıtaları” üzerinde duracağız.

A- İSTILAH

İlmî faaliyetlerde, ıstılahların tartışılması doğru kabul edilmez;¹ fakat yerinde kullanılmaları –bilimsellik bakımından- gereklidir. Bu bakımdan “metin tenkidi” terkiibinin İslâm ilim dairesindeki durumu araştırılıp tahlil edildiğinde şu hususlar dikkat çeker:

“Metin” kelimesinin sözlük ve ıstılah manası malumdur.² “Tenkid” kelimesinin ıstılahı ve konumuzla ilgili formları şunlardır:

1- “النقد”, sülâsi mücerredin ilk babından olan “نقد” fiilinin mastarıdır.

* Harran Ü. İlahiyat Fakültesi, kasimsulul@gmail.com

1 “الاصطلاح مباح فلا مشاحة فيه”, bkz. Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), Mihakkü'n-Nazar fi İlmi'l-Mantık, (CD: Şâmîle), s. 50.

2 Bkz. Raşit Küçük, “Metin” maddesi, DİA, XXIX, 411-414.

2- "التقيد", sülâsî mücerrede bir harf eklenen fiillerin ikinci babından (تفعيل) bir mastardır. Bu kelimenin kullanımı yaygın değildir.

3- "الانتقاد" sülâsî mücerrede iki harf eklenen fiillerin ikinci babından (افتعال) bir mastardır. Bu kelimenin kullanımı yaygındır. Fıkıh kitaplarında, bazı hadîs şerhlerinde, mevzû hadîsleri konu edinen kitaplarda böyle hadîs-leri eleştirmek manasında³ ve bazı kitaplara isim⁴ olarak kullanılmıştır.

"النقد" mastarının ve ondan türemiş -konumuzla ilgili- bazı kelimelerin lugavî manaları şöyledir:

1- Ertelemenin zıddı olarak peşin ödeme yapmak. Meselâ:

"وفي حديث جابرٍ فَلَمَّا بَلَغْتُ : أَتَيْتُهُ بِالْحَمَلِ فَتَقَدَّنِي ثَمَنَهُ أَيَّ أَعْطَانِيهِ نَقْدًا مُعْجَلًا".

2- Paranın hakikîsini, sahtesinden ayırmak (انتقد): Fıkıh kitaplarında alış-veriş bahislerinde bu kelimenin mastarı

"اشترط الانتقاد" ve "عدم الانتقاد" gibi terkiplerde çok kullanılır.

3- Ağırlığı gerçek ölçülerine yakın olan (madenî) para (والدرهم نقد، أي وازن) (جيد)،

4- Bir konuyu tartışmak (وناقذتُ فلاناً، إذا ناقشته في الأمر)،

³ 1- قال وقد صنف الإمام تاج الدين الفزاري كتاب في فقه العوام ، وإنكار أمور اشتهرت بين الأنام لا أصل لها أجاد فيها " - 162), *Keşfü'l-Hafâ' Ve Muzîlû'l-İlbâs Anma İştahara Mine'l-Ahâdis Alâ Elsinet'n-Nâs*, Beyrut 1408/1988, I,7. 2- "الحمد لله علي...وجود الانتقاد", bkz. İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî et-Teymî el-Kureşî -510-597/1116-1201-), *el-İlelû'l-Miitenâhiye fi'l-Ahâdisi'l-Vâhiye*, thk. İrşâdülhak el-Âsserî, Faysalâbâd/PAKİSTAN 1401/1981 (2. baskı), I,1.

⁴ "أحمد بن أوعوز دانشمند الأقشيري الرومي المتوفى سنة 800 ثمانمائة له الانتقاد شرح عمدة الاعتقاد للنسفي" gibi.

5- İnsanların yapıp ettiklerine göz dikip yermek ve ayıplamak manasında eleştirmek. Meselâ:

وفي حديث أبي الدرداء أنه قال إن نقدت الناس نقدوك وإن تركتهم تركوك معنى نقدكم أي عيبتهم "واغبتهم قابلوكم بمثله".

6- Yavaş yavaş tüketmek. Meselâ:

وفي حديث أبي ذر كان في سفر فقرأ أصحابه السُّفرة ودعوه إليها فقال إني صائم فلما فرغوا جعل "يُنْقُدُ شَيْئاً من طعامهم أي يأكل شيئاً يسيراً".⁵

Dikkat edilirse "نقد" kelimesinde: "Nakit", "sahteyi ayırmak" ve "ayıplamak/yermek/eleştirmek" gibi manalar ön plana çıkmaktadır. Nakd, intikâd veya tenkîd kelimeleri, eski literatürde metin merkezli bilimsel faaliyetlerde bir ıstılah olarak değil, lugavî manasıyla karşımıza çıkar.

"Nakdü'l-metn" (نقد المتن), "tenkîdü'l-metn" (تنقيد المتن) veya "intikâdü'l-metn" (انتقاد المتن) şeklindeki terkiplerden hiç biri eski eserlerde –web ortamında yaptığımız araştırmaya göre- geçmez.

Muasır Arap literatüründe, Batı'da ortaya çıkıp gelişen "textual criticism" denilen faaliyetlerinden etkilenilerek ve bunun karşılığı olarak "nakdü'l-metn" (نقد المتن) terkiibi çokça kullanılmaktadır.

Metin türleri ve metin merkezli faaliyetler İslâm ilim tarihinde çok çeşitlidir. Kesinlikle tek bir isimlendirme ile karşımıza çıkmaz. Bu sebeple bunların çeşitli tasniflerine veya alt taksimatına, tek bir isimlendirme yapmaya kalkışmak beyhude bir uğraştır. Bu gerçek görülmediği veya göz ardı edildi-

⁵ "Tırnakla soyup, dişlerle aşındırmak (النَّقْدُ)", "kuş gagalaması", "yılan sokması" ve "kirpiye verilen bir isim (يُقَالُ لِلنَّقْدِ: أَتَقْدُ)" gibi başka manalar da söz konusudur. Bkz. el-Cevherî, *es-Sihâh fî'l-Lügâ*, CD: Şâmile (32 farklı alanda binlerce cilt kitaptan oluşan ve erişimi ücretsiz olan bir bilgisayar programıdır. Metinler genelde tarayıcı (scanner) kullanılarak bilgisayar ortamına aktarıldığı için hatalar oluşabilmektedir. Bu nedenle metinler kullanılırken dikkat edilmelidir: bkz. <http://www.shamela.ws/>), II,262; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, CD: Şâmile, III,425; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhîd*, CD: Şâmile, s. 412.

ği içindir yıllardır şarkiyatçıların etkisinde kalınarak teşekkül tarzı/yapısı/tabiatı/intikali/karakteristikleri tamamen farklı mecralardaki ve dillerdeki metinlerle ilgili olarak ortaya çıkan ve gelişen "kritisizm" in İslâm ilim dairesinde yapılmış mıdır yapılmamış mıdır tartışması sürüp gitmektedir. Aslında böyle bir sorunun/problemin bilimsel açıdan doğruluğu/gerçekliği baştan sakattır.

Zira değinilen hususlar bir tarafa kritisizm denilince, -antik çağın sofistlerine dayanan- felsefî bir akım olarak eleştiricilikten, metin kritisizmine kadar -orijin ve özgünlük tartışmaları bir tarafa- Batı'da ortaya çıkıp gelişen oldukça geniş beşerî zihinsel faaliyet alanlarıyla karşı karşıya kalırız. Bu beşerî zihinsel faaliyet alanlarının temel karakteristikleri ile neticeleri üzerinde durulması gerekir. Sekülerlik, değişkenlik, kutsalı yok etmek ve metinler dâhil her şeyi metalaştırmak gibi hususlar, bu temel karakteristiklerin en dikkat çekenleri ve görünür olanlarıdır.⁶ Öyleyse batının beşerî entelektüel bir tecrübesi olarak "kritisizm" kayd-ı ihtiyatla nazar-ı dikkate alınabilir.

İslâm'ın ilk asırlarına ait dinî haberlerin rivayet şekline hâkim olan hadîslerin rivayet usûl ve metodudur⁷ Kitabet, tedvîn, tasnîf ve eda tahammül tekniklerinden hadîs merkezli çeşitli faaliyetlere kadar, kökü aynı fakat çok erken zamanlarda ayrı ayrı tezahür etmeye başlayan siyer-megâzî, tefsir ve fıkıh gibi metin türlerine kadar pek çok metin merkezli faaliyet bulunmaktadır. Bunların bir kısmını sıralamak bile maksadı izaha kafidir:

1- Farkına varılan bir ilmi tedvîn etmek gayesiyle metin teşkili.

2- Başka geçerli amaçlarla metin teşkili.⁸

⁶ Bkz. H. P. Rickman, *Anlam ve İnsan Bilimleri*, Çev. Mehmet Dağ, Ankara 1992, s. 107 vd.; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1982, s. 81-85; Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul 2001, s. 439 vd.; Mehmet Emin Erişirgil, *Kant Ve Felsefesi*, İstanbul 1997, s. S. 63 vd.; Yusuf Kaplan, "Seküler Aklın Ötesi", *İslâmiyât* IV (2001), sayı: 3, sayfa: 81-102.

⁷ Fuat Sezgin, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, II/1,82.

⁸ Abdurrahman b. Haldûn (732-808/1332-1406), *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübteda ve'l-Haber fi Ayyâmü'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, Beyrut 1413/1992 (bu eserin ilk cildi, *Mukaddime*'dir), I,614 vd.

3- Tedrîs, tahammül, edâ: Hadîs ilminde: Semâ', kırâat (arz), icâzet, münâvele (arzü'l-münâvele), kitâbet (mükâtebe), i'lâm, vasiyet ve vicâde diye sekiz kısım halinde mülâhaza edilen ilim alma yöntemleri(tahammülü'l-ilâm/tahammülü'l-hadîs) dikkatle incelendiğinde gerçekte yazılı bir naklin kanunlarından ibaret olduğu anlaşılır. Bütün bu usûller arasında ortak diğer bir nokta, hocanın talebelerine yazı ve hafızayla tesbit edilen "haberi" kullanma izni (icâzet) vermesidir. Haberi izinsiz kullanana "hadîs hırsızı" (sârikü'l-hadîs) denir.⁹

4- Rivayet: İslâm ilim tarihinde ilmî değeri yüksek her eserin birçok râvisi bulunması bir gelenektir. Hatta aynı eserin rivayetleri arasında – genelde aslı değiştirmeyen– farklar da olabilmektedir. Zürkânî'nin belirttiği gibi: "İbn İshâk'ın *es-Sîre*'sinin râvileri çoktur ve bu rivayetler, ziyadelik ve noksanlık bakımından birbirinden farklıdır."¹⁰ Dikkat edilirse Zürkânî, teârüz bakımından değil, ziyadelik ve noksanlık bakımından rivayetler arasında farklılıkların mevcudiyetinden bahsetmektedir.

5- İstinsah-tashîh kâideleri ve uygulamaları. 6- Tefsîr. 7- Tahkîk.¹¹ 8- Tedkîk.¹² 9- Taharrî.¹³ 10- İ'râb ve benzeri vecihlerden tahlil. 11- Şerh.¹⁴ 12-

⁹ Bkz. F. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, İstanbul 1956, s. 17-23; M. M. el-A'zamî, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul 1993, s. 265,271,272.

¹⁰ Muhammed b. Abdilbaki b. Yusuf b. Ahmed b. Ulvân el-Mısırî ez-Zürkânî el-Ezherî el-Mâlikî (ö. 1122/1710), *Şerh ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*, thk. Muhammed Abdülaziz Hâlidî, Beyrut 1996, II,353. Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın (85-151/704-768) râvi listesi için bkz. *es-Sîre: Kitâbi'l-Mebde' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*, thk. M. Hamidullah, Konya 1981, s. 36 (M. Hamidullah'ın takdimi).

¹¹ "التحقيق إثبات المسألة بدليها", bkz. Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *et-Tevkîf Alâ Muhimmâtî't-Taârîf*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Beyrut 1410, CD: Şâmîle, s. 164.

¹² "التدقيق إثبات المسألة بدليل دق طريقه لناظره", bkz. el-Münâvî, *et-Taârîf*, s. 167.

¹³ "التحري طلب أخرى الأمرين وأولاهما", bkz. Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Kitâbü't-Ta'rîfât*, baskı yeri ve tarihi kaydedilmemiş, s. 53.

¹⁴ "الشرح أصله بسط اللحم ومنه شرح الصدر أي بسطه بنور إلهي وشرح المشكل من الكلام بسطه وإظهار ما خفي من "معناه", el-Münâvî, *et-Taârîf*, CD: Şâmîle, s. 427.

Kaynak tesbiti (bir nevi tahrîc). 13- Haşiye.¹⁵ 14- İmlâ-emâlî. 15- Ta'lik.¹⁶ 16- Mutavvel. 17- İhtisâr. 18- Asla uygun teksîr.

Hadîs, fıkıh ve tarih gibi ilimlerle birlikte yürütülen ilmi rivâyetü'l-hadîs, fikhü'l-hadîs, mühtelifü'l-hadîs, nâsihü'l-hadîs ve mensûhuhu, müşkilü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, esbâbü vürûdi'l-hadîs, ihtisârü'l-hadîs, iktisârü'l-hadîs, taktî'ü'l-hadîs, şâz, muztarib, maktûb, muallal, müdrec, musahhaf, ziyâdetü's-sika, ihtilâfü'l-hadîs, teârüz, cerh ve tadîl, mevzû' hadîslerin tesbit kriterleri¹⁷ sıhhatü'l-metn, asâletü'l-metn, temhîsü'l-ahbâr (o-lay sinaması/tenkidi), edebü'l-müerrih, edebü'l-kâtib, yazışma/inşa sanatı (divânü'r-resâil ve'l-küttâb) gibi daha pek çok metin merkezli bilimsel faaliyetler bulunmaktadır.

Öyleyse İslâm ilim tarihinde teşekkül eden metinler üzerinde bir isimlendirme yapılacak ise bunun mutlaka metinlerin karakteristiklerini dikkate alması, kapsayıcı olması ve metinlerimize olumsuz bir yaklaşımı ifade etmemesi gerekir. Bu konuda teklifimiz, basit/yalın ve kapsayıcı olan, "metin incelemeleri", "metin araştırmaları", "metin tahlili" veya "metin araştırma

¹⁵ T. R. Topuzoğlu, "Hâşiye", DİA, XVI, 419-420'den.

¹⁶ Sözlükte bir şeyi asmak, destek ve dayanaktan mahrum bırakmak anlamına gelir. Farklı ilimlerde farklı manalarda kullanılmıştır: a) Bir kimsenin (râvînin) kendi şeyhinden itibaren bir veya birkaç râvîyi yahut bütün senedi atarak "kâle fulân" veya "kâle Resûlullah (as)" ibaresiyle rivâyette bulunması. b) Bir kitaba açıklayıcı, tamamlayıcı, değerlendirci notlar koymak, yazmak. c) Hat sanatında bir yazı çeşidi. d) Ayrı yazılması gereken harfleri birleştirmek, harfleri birbirine karıştırmak. e) Şâfiiler, ta'likî emâlî mânâsına da kullanırlar. Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadîs İstılahları*, Ankara 1985, s. 427-428; Muhammed Halef Selâme, *Lisânü'l-Muhaddisîn*, CD: Şâmile, II, 343; Abdullah Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987, s. 149.

¹⁷ Mevzû' hadîsleri tesbitte başvuru kistasları (mesela Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*'de -I, 276- şöyle der: أن من جملة دلائل الوضع أن يكون مخالفا للعقل بحيث لا يقبل التأويل ويلتحق به ما يدفعه الحس والملاحظة أو أن من جملة دلائل الوضع أن يكون منافيا لدلالة الكتاب القطعية أو السنة المتواترة أو الإجماع القطعي) bazıları -bilerek veya bilmeyerek- sıhhati tesbît edilmiş hadîsler için de kullanırlar ve bunu yaparken de "Kur'ân'a arz" vs. diye yanlış ıstılah kullanırlar. Halbuki herhangi bir hadîs ıstılahları, ta'rifât veya miftahü'l-ulûm türü esere bakmış olsalardı, "arz" kelimesine (bkz. DİA, "Arz" maddeleri, III, 438-440) böyle bir mana verilmediğini, bu tarzda kullanılmadığını ve sıhhati tesbît edilmiş hadîsleri mevzû hadîs derekesine indirip sonra yeni baştan mevzû hadîsleri tesbit kriterlerine göre değerlendirmek gibi bir garabete asla düşmezlerdi.

ve incelemeleri" gibi terkipler olacaktır. Metinler üzerinde/etrafında yapılan çalışmalar, muhtevasına göre böyle bir genel isimlendirme altında tasnif edilebilir.

B. KLASİK ESERLERİ İNCELEME VASITALARI

İlmî faaliyetler, metinlerle varlık kazanır, korunur ve gelişir. "Farkına varılan anlaşılabilir ve gerçek olan her konunun, zatına arız olan özellikleri araştırmak doğru olduğuna göre, her mefhumun ve hakikatin kendisine has bir ilminin olması gerekir".¹⁸ Dolayısıyla o ilmi elde etmenin doğru vasıtalarının tespiti ve tahsili gereklidir. Öyleyse İslâm ilim tarihinde telif edilen klasik metinlerin anlaşılmasının ve daha sonraki safhaların ön koşulu, araç ilimlerin usûlünce elde edilmesidir.

İslâm ilim tarihinde gelişen ilimler -İbn Butlân'ın (ö. 458/1066) ifade ettiği gibi- üç ana sınıfa ayrılabilir¹⁹: 1- İslâmî ilimler, 2- Felsefe ve tabiat ilimleri, 3- Dil ve edebiyat ilimleri.

Bu üç ilim grubu arasındaki karşılıklı ilişkiler, ters çevrilmiş bir ikizkenar üçgen şekli üzerinde gösterilebilir. İslâmî ilimler üçgenin sağ üst köşesindeki şeref kürsüsünde, felsefe ve tabiat ilimleri de aynı seviyedeki sol üst köşede bulunmaktadır. Dil-edebiyat ilimleri ve mantık alt uç noktada yer alır.²⁰ Usûlü'd-dîn, fıkıh usûlünde olduğu gibi her ilmin tarîf, mevzu, asıl²¹ ve

¹⁸ İbn Haldûn, I, 40.

¹⁹ "İlimlerin tasnifi" (ihşâu'l-ulûm), eskiden beri ilim adamlarının üzerinde önemle durdukları bir konudur. İlimlerin sınıflandırılması teorik ve pratik açıdan gereklidir. İlimler birbirleriyle ilişkili ve değişik yollarla birbirleriyle etkileşim halinde olsalar bile aynı zamanda aralarında sınır çizgilerinin belirlenmesi gerekmektedir. Sınıflandırma sonucunda ilimler arasında ortak bağlar kurulabilir ve onlara ilişkin toplu bir bakış açısı sağlanabilir. Daha fazla bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "İhsâu'l-ulûm", DİA, XXI, 549-550.

²⁰ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Dünyası*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2004, s. 134.

-o ilimlerin giriş kısmını teşkîl eden-mebâdî'i²² de o ilimlerde ihtisas sahibi olmak isteyenler için birer vasıta mesabesindedirler.

Alt uç noktada yer alan ilimler, araç mesabesindedir. Üçgenin üst iki tarafındaki ilimlere ulaşmanın yolu bu ilimlerin tahsilinden geçmektedir. Başka bir deyişle araç sayılan ilimler usûlünce tahsil edilmediğinde, temel maksat teşkil eden ilimleri anlamak, tahlil etmek, sonuç çıkarmak ve doğru genellemelerde bulunmak gibi aşamalara intikal imkânı güçleşir.

Tabîî ki araç ilimleri her tahsil edenin, bu aşamalara mutlaka geçeceğini söylemek doğru değildir. Zira bir şeyin imkân dahilinde olmasıyla gerçekleşmesi farklı şeylerdir. Anlama, çözümleme ve benzeri safhalara intikal; hazırlık aşaması olan araç ilimlerin elde edilmesiyle birlikte, sağlıklı bir zekâ, güçlü bir öğrenme arzusu, sabır, birikim, hocanın merkezî bir konuma sahip olduğu yetişme tarzı gibi âmillere de bağlıdır. Yetişme tarzı gerçekten önemlidir. Söz gelimi sathiciliğin egemen olduğu bir ortamda yetişenin zihni sathi olur.²³ Tahkîk²⁴ ve tetkîkin²⁵ esas olduğu ortamlarda yetişenin her şeye bakış

²¹ الأصول جمع أصل وهو في اللغة عبارة عما يفتقر إليه ولا يفتقر هو إلى غيره وفي الشرع عبارة الأصل هو ما يبنى عليه غيره "عما يبنى عليه غيره، ولا يبنى هو على غيره والأصل ما يثبت حكمه بنفسه ويبنى على غيره", bkz. Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Kitâbü't-Ta'rifât*, baskı yeri ve tarihi kaydedilmemiş, s. 28.

²² Mebde' kelimesinin çoğulu olan mebâdî', -mantıkta- bir bilim dalına giriş yapılması için bilinmesi gerekli olan ıstılah ve konulardır. Başka bir ifadeyle, bir bilim dalının giriş kısmını oluşturan unsurlara mebde' denir. Bkz. el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 197; İsmail Hakkı Bursevî, *Furûk Hakkî*, Zâhire matbaası, Zilkade 1251 -Taş baskı-, s. 196; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Maarif Matbaası 1941, I, 9-10.

²³ İbn Haldûn'a göre: "Amaç durumundaki ilimlerde sözü uzatıp genişletmenin, meseleleri dallandırmanın, delilleri ve görüşleri açık ve ayrıntılı şekilde ortaya koymanın bir sakıncası yoktur. Çünkü böyle yapmak, o ilimleri tahsil eden öğrencilerin melekelerini sağlamlaştırır ve kastedilen manaların daha açık bir şekilde ortaya çıkmasını sağlar. Arapça, mantık ve diğer araç ilimlerde ise sadece fonksiyonları ölçüsünde açıklamalar yapmakla yetinilir, söz çok fazla uzatılıp genişletilmez ve meseleler dallandırılmaz. Aksi takdirde onlardan beklenen amacın dışına çıkmış olur. Çünkü bu ilimlerin amacı, sadece diğer ilimlerin aracı olmaktır. Eğer söz konusu ölçünün sınırları aşılsa, amacın dışına çıkılır ve onlarla meşgul olmak gereksiz bir şey haline gelir. Ayrıca söylenenlerin uzunluğu ve dallarının çokluğundan dolayı, onlarda meleke elde etmek de zorlaşır. Belki de bu durum, araçlarının uzunluğundan dolayı bizzat amaç olan ilimlerin tahsil edilmesinin önünde bir engel teşkil eder. Çünkü insan ömrü bunların hepsini tahsil etmeye yetmez. Dolayısıyla (ölçüyü aşmış olan) alet ilimleriyle meşgul olmak ömrü boşa geçirmek ve faydasız bir işle meşgul

açısı ise -İbn Haldûn'un ifadesiyle- dikkatli tenkid²⁶ olur. Tabi ki istisnalar kâideyi bozmaz.

Özetle -İbn Haldûn'un ifade ettiği gibi- ilimler fonksiyonlarına göre araç ve amaç/maksat ilimler olmak üzere ikiye ayrılır. "Maksat" olan ilimlerin elde edilmesi "araç" konumundaki ilimlerin tahsiline bağlıdır.²⁷

Tâcüddîn es-Sübkî, yukarıda bahsedilen hususlara - tarih çalışmaları bakımından - dikkat çeker. Hatta o, meşhur "*Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ*" adlı eserinde "*Kâidetun fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*" ve "*Kâidetun fi'l-Müerrihîn*"²⁸ başlıkları altında bu konuları ele almıştır.

Tarihçi-kaynak ilişkisi ve tarihçinin konusunu ele alış tarzına dair kâideler öneren Tâcüddîn es-Sübkî'ye göre, tarihçi:

olmak haline gelir. Sonraki âlimlerin nahiv ilminde, mantık ilminde ve hatta fıkıh usûlünde yaptıkları buna örnektir. Çünkü bu âlimler, bu ilimlerde söylenenlerin çerçevesini son derece genişletip detaylandırmışlar, meselelerini dallandırmışlar ve sonuçta bunları araç ilim olmaktan çıkarıp, bizzat amaç ilim haline getirmişlerdir. Bundan dolayı o ilimlerde, bizzat amaç olan ilimlerde hiç de gerek duyulmayan görüşlere ve meselelere yer verilmiştir. Bu ise bir çeşit boş ve faydasız şeylerle meşgul olmak anlamına gelir. Sonraki âlimlerin nahiv ilminde, mantık ilminde ve hatta fıkıh usulünde yaptıkları buna örnektir. Çünkü bu âlimler, bu ilimlerde söylenenlerin çerçevesini son derece genişletip ayrıntılandırmışlar, meselelerini dallandırmışlar ve sonuçta bunları alet ilim olmaktan çıkarıp, bizzat amaç ilim haline getirmişlerdir. Bundan dolayı o ilimlerde, bizzat amaç olan ilimlerde hiç de gerek duyulmayan görüşlere ve meselelere yer verilmiştir. Bu ise bir çeşit boş ve faydasız şeylerle meşgul olmak anlamına gelir. Diğer taraftan bu durum, öğrencilere zarar veriyor. Çünkü öğrencilerin bizzat amaç olan ilimlere verdiği önem, araç ilimlere verdiği önemden daha büyüktür. Şayet öğrenciler, ömürlerini araç ilimleri öğrenmekle geçirirlerse, acaba amaç ilimleri ne zaman tahsil edecekler?" Bkz. *Mukaddime*, I,622.

24 "التحقيق إثبات المسألة بدليلها", bkz. Muhammed Abdurraûf el-Münâvî, *et-Tevkîf Alâ Muhimmâtî't-Taârîf*, (CD: Şâmîle), s. 164.

25 "التدقيق إثبات المسألة بدليل دق طريقه لناظره", bkz. el-Münâvî, *et-Taârîf*, s. 167.

26 "الناقد البصر" bkz. İbn Haldûn, I,24.

27 İbn Haldûn, I,622.

28 Tacüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Takiyyüddîn Ali es-Sübkî (727-771/1326-1369), *Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv – Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Mısır 1964, II, 22-25. *Tabakât'* taki bu iki başlık, müstakil bir risâle şeklinde neşredilmiştir: Bkz. es-Sübkî, *Kâide fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve Kâide fi'l-Muerrihîn*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Kahire 1978.

- 1- Doğru sözlü olmalıdır.
- 2- Alıntı yaptığında manayı değil, lafzı esas almalıdır.
- 3- Alıntıyı, müzakere ederek yapmalı, sonra kaydetmelidir.
- 4- Haberin kaynağını belirtmelidir.

Tarihçinin kaynakla ilişkisini belirleyen yukarıdaki kâidelerin gerçekleşmesi, tarihçinin bazı şartlara haiz olmasına bağlıdır. Sübkî'ye göre bu şartlar dört tanedir:

1- Biyografisini yazdığı veya hakkında bilgi verdiği kişinin, dindarlık, ilim ve başka sıfatlar bakımından, durumunu bilmesi gerekir. Bu çok önemlidir.

2- Tarihçinin ibaresi yani beyanı güzel ve düzgün (hesenü'l-ibare) olmalıdır. Lafızların/sözcüklerin ifade ettiği anlamları bilmelidir (medlûlât-ı elfâza marifet): Tâcüddîn es-Sübkî'nin bu ifadesinde, dil-edebiyat, mantık, münazara, cedel ve fıkıh usûlü gibi ilimleri ilgilendiren, "ibare" (beyan), "lafız/elfâz" (kelime/sözcük, kelam/söz), "delâlet", "dâl", "medlûl", "medlûlatü'l-elfâz" ve "lafız-anlam ilişkisi" gibi ıstılahlar ve mevzular dikkat çeker. Ona göre, tarih çalışmaları için esaslı bir dil formasyonu vazgeçilmesi mümkün olmayan bir ön şarttır.

3- Tarihçinin "tasavvuru"²⁹ güzel" olmalıdır. Ta ki ele aldığı şahsın tercüme-i halini bir bütün olarak tasavvur edebilsin ve durumunu ne eksik ne fazla anlatsın:

²⁹ İslâm mantıkçılarının bilgi nazariyesi ile ilgili bir terim olan tasavvur, bir şeyin sûretinin akılda hasıl olması ve mahiyetinin -nefiy veya ispat şeklinde bir hüküm vermeden- idrak edilmesidir (el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 59). Tasavvurun meydana gelmesi, mücmelin tafsiline veya mufassalın -nispeten- tafsil edilmesine dayanır (طلب حصول التصور في الذهن لا يرجع إلا على) تفصيل بمحل أو تفصيل مفصل بالنسبة bkz. es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-Ulûm*, CD: Şâmile, I,136). Temessül gibi olan tasavvur, tahayyül, tevehhüm ve zandan farklıdır (el-Askarî, *Mucemü'l-Fürûki'l-Lüğaviyye*, CD: Şâmile, I,87, 88, 235). Ayrıca bir şey hakkında hüküm vermek, -herhangi bir şekilde- o şeyi tasavvur etmenin uzantısıdır. İslam mantıkçılarına göre ilim, tasavvur ve

“Tasavvuru güzel” (hasenü't-tasavvur) izafesi de ıstilahî bir anlam kazanmış olup: “Eşyanın, olduğu şekliyle ve olduğu kadar, anlaşılır bir şekilde anlatılmasıdır”³⁰ diye tarif edilmiştir.

Tâcüddîn es-Sübkî'ye göre, tarihçinin tasavvurunun güzel olması ve bilgisi, -araştırma, telif veya tenkit esnasında- hatırlamayı³¹ sağlamaz. Öyleyse, tarihçide bulunması gereken şartlara “hatırlama melekesine sahip olmak” da ilave edilmelidir.

4- Kişisel arzu ve eğilimlerine (hevâ) yenilmemelidir. Aksi takdirde hevesleri, hayallerle sevdiğinde sözü uzatırken başkasında kısaltır. Öyleyse tarihçi ya kişisel arzu ve eğilimlerinden sıyrılmalı –ki bu çok önemlidir- ya da âdil davranıp bunları bastırmalı ve insâf yolunu tutup dengeli olmalıdır.³²

İki ve üçüncü şartlar tarih çalışmalarında ön koşul niteliğindedir. Bir ve dördüncü şartlar ise tarih çalışmaları yanında her tür bilimsel araştırma/inceleme/değerlendirme gibi ilmî faaliyette aranacak diğer safhalara işaret eder. Yani çalışılan konuyla ilgili verilerin toplanmasına tam gayret etmek, keyfîlikten kaçınmak, bilimsel yöntemlere bağlılık, adil, dengeli, insafli ve tutarlı olmak gibi hususlara işaret eder.

tasdik olmak üzere ikiye ayrılır. Onlar, bilgi nazariyesi ile olan ilgisinden dolayı, tasavvurdan ilk ilim olarak bahsetmişlerdir. İlk ilim olan tasavvur, tanımla ve onun yerine geçen bir şeyle kazanılır. Tasdik ise kıyas ve onun yerine geçen bir şeyle kazanılır. Tasavvurların esası beş küllîler olup bunlar: Cins, nevi, fasıl, hassa ve arazdan meydana gelir. Amaçları ise tarif, (bir kavramın özünü tanıtan ve başka kavramlardan farkını belirleyen bir tanımlama işlemi olan) had ve resimdir. Tasdiklerin esası, önermelerdir. Amaçları ise kıyas, burhan, cedel, şiir, hitabettir. Bu bölümler ilke ve amaçlarıyla birlikte mantığın konusunu teşkil ederler. Bkz. M. Naci Bolay; *Farabi ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı*, İstanbul 1989, s. 8-9.

³⁰ “حسن التصور البحث عن الأشياء بقدر ما هي عليه بسهولة” bkz. el-Münâvî, *et-Taârîf*, CD: Şâmile, s. 280.

³¹ حضور التصور/ الاستحضار şeklindeki tabirler, istenen şeylerin hatırlanmasını; mesela tasavvur edilen şahsın biyografisi yazılırken onunla ilgili manaların/şeylerin yeri geldikçe hatırlanabilmesi melekesini ifade eder.

³² Sübkî, *Tabakât*, II, 22-25; *Kâide*, s. 69-86.

Ahmed b. Hanbel'in de aralarında yer aldığı birçok ilim ehlinin, râvilerin durumu cerh ve ta'dîl yönünden araştırılırken ta'dîle öncelik verilmesi gerektiğini belirtmeleri, üzerinde ayrıca durulması gereken bir tesbittir.

Ahmed b. Hanbel bu konuda "Âdâleti sâbit olan kimse hakkında, hiç kimsenin cerhi kabul edilmez. Cerhini gerektiren tartışmasız bir husus ortaya çıkıncaya kadar (bu böyledir)" demiştir".³³

Tâcüddîn es-Sübkî ise aynı konuda şu tesbit ve izahlarda bulunur: "Bu kâide gerekli ve yararlıdır. Onu usûl kitaplarında göremezsin. Cerh ve tadîli öğrendiği ve cerhin tadîle takaddüm ettiğini duyduğunda, işlerin aslı konusunda dikkatsiz veya nakledilen asıllarla yetinen anlayışı kıt biriysen, (râvilerin durumu araştırılırken) geçerli kâidenin cerh olduğunu zanneder-sin. Aman ha aman! Sen sen ol böyle bir zandan sakın.

Bilakis bizce doğru olan: İmâmeti ve adâleti sabit kimseyi, övenleri ve tezkiye edenleri çok, cerh edenleri nâdir, mezhep taassubu veya başka bir taassup sebebiyle cerh edildiğine dair işaretler varsa, cerhine iltifat etmememiz ve onu âdil kabul etmemizdir. Aksi halde bu kapıyı açarsak ve mutlak sûrette cerhin önce geldiğini kabul edersek, imâmlardan/ulemâdan kimse selamette kalmaz. Zira tenkitçilerin eleştirmedeği ve insanların onu tenkit etmekle helak olmadığı bir imâm/âlim yoktur".³⁴

Metinleri araştırma/inceleme/değerlendirme her ne kadar araç ilimlerinin öğrenimiyle başlamakta ise de ilerleyen safhalarda başka bilimsel araçlara da ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar üzerinde de kısaca durmakta yarar vardır.

İslâmî ilimler, zamanla birbirinden ayrılmış ve ayrı yapılar şeklinde tasnif olmuşlarsa da birbirleriyle sıkı bir alış veriş halindedirler. Sehâvî'nin:

³³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (CD: Şâmile), VII,271.

³⁴ Sübkî, *Kâide*, s. 9-10.

"Tarih, hadîs disiplinlerinden biridir"³⁵ şeklindeki ifadesi İslâmî ilimler arasındaki sıkı bağlara ve ilişkilere işaret için kafidir. Öyleyse sağlıklı bir tahlil ameliyesi, ele alınan konunun diğer ilimlerle kesiştiği ve ayrıldığı alanların belli oranlarda bilinmesini de gerektirir. Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî'nin (788-879/1386-1474), -tarih ilmini, varlık kavramı ve diğer ilimlerle ilişkisi konusunda yaptığı- şu kısa açıklama ifade etmek istediğimiz noktaya ışık tutar:

"Derim ki: Varlık; ya kadîmdir ya hâdistir ya da -bizim konumuz dışında olan- ne kadîm ne de hâdistir. Kadîm olan, Allah'ın zâtı ve sıfatlarıdır. Kelâm ilmi, -zikri yüce- Allah'ın zatından, sıfatlarından ve bunlarla ilgili meselelerden bahseder. Tarihçi, bu konularla kelam ilmi gibi ilgilenmez. Nitekim fıkıh, usûl ve diğer ilimlerin konularıyla da -ilgi alanı dışında olduğu için- ilgilenmez. Evet, tarihçi söz konusu ilimlerle, ihtiyaç duyduğunda, hâdiseleri tanımlama (tahdît) ve vakitlerini belirleme (tevkît) açısından ilgilenebilir."³⁶

Diğer taraftan İslâmî ilimlerin her birinin kendine özgü tarifi, konusu, ıstılahları, usûlü ve meseleleri bulunmaktadır. Bunun bir uzantısı olarak İslâmî ilimlerin her birinin kendine özgü bir metin yapısı ortaya çıkmıştır. Yani her ilmin usûlü, ıstılahları ve meseleleri ve bunların uygulamadaki halleriyle ilgili ayrı metin grupları oluşmuştur. Bunların rivayeti, tahkîki, tedkîki, şerhi, haşiyesi, ta'lîki, ihtisarı (muhtasar), tatvîli (mutavvel) ve tafsili ile ilgili farklı düşünceler ve bakış açıları da bulunmaktadır. Metin incelemelerinde doğru olan yöntemin üzerinde çalışılan her metnin kendi zemininde ve tabii mecrasında, ilgili kâidelerine bağlı kalarak ve kendi değerlendirme/tahlîl/şerh/eleştiri düzeneği içinde ele alınması olduğu kanaatindeyiz.

İlimlerin gelişmesi sonucu ortaya çıkan verilerin kullanılmasına bir örneklik teşkil etmesi bakımından İbn Haldûn'un tesbitleri üzerinde bir nebze durmakta yarar vardır:

³⁵ "علم التاريخ فن من فنون الحديث" bkz. Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-İ'ân bi't-Tevbihi limen Zemme't-Târîh*, thk. Franz Rosenthal, Beyrut ts., s. 82.

³⁶ Kasım Şulul, *Kâfiyecî'de Tarih Usulü - el-Mutasar Fî İlmi't-Târîh -*, İstanbul 2003, s. 101.

İbn Haldûn, tarihçilerin içine düştükleri yanlışlıkların temel nedenlerini tesbit etmekle yetinmez, bu hatalardan sakınmanın yolları ve tarihte doğruyu yanlıştan ayıracak yöntemler üzerinde yetkin bir şekilde durarak tekliflerde bulunur. Ona göre, İslâm tarih kitaplarında yer alan haberler konusuna göre ikiye ayrılabilir:

1- Dinî haberler,

2- Olaylara ait haberler.³⁷

İbn Haldûn'a göre, hadîs usûlündeki râvilerin doğruluğunu ve adaletini araştırma yöntemleri, hadîslerin sahîhini, sahîh olmayandan ayırt etmeye yeterli gelse bile tarihçilerin naklettikleri olaylara ait haberlerde kâfi gelmemektedir. Tarihî hâdiselerde kişi eleştirisi (cerh ve ta'dîl) ancak ikinci derecede yardımcı olabilir. Yapılması gereken tarihsel haberin içine girip "olay eleştirisi" (temhîsu'l-ahbâr) yapmaktır. Böyle yapıldığı takdirde aktarılan hâdiselerde doğruyu yanlıştan ayırmanın yolunu; yani şüpheyi mahal bırakmayacak burhânî bir metotla doğruyu yanlıştan ayırmanın kanununu buluruz. Böylece umrânda vuku bulan hâdiselerin doğruluk ve yanlışlığını tesbit konusunda nasıl karar verebileceğimizi biliriz. İşte tarihçiler, naklettikleri hâdiselerde doğruluk ve isabeti bu ölçüyle tesbit ederler.³⁸

İbn Haldûn'a göre, ilimler mantık üzerine kurulmalıdır. Akıl mantığa göre hareket ederse hataya düşmekten kendini korur. İbn Haldûn, sahip olduğu zengin tecrübelerden ötürü sosyal ve siyasî tezahürlerin kesinlikle bildik filozof mantığına uymadığını görmüştür. Zira filozof mantığında kişisel

³⁷ İbn Haldûn, I,38-39.

³⁸ "وتمحيصه إنما هو بمعرفة طبائع العمران وهو أحسن الوجوه وأوثقها في تمحيص الاخبار وتمييز صدقها من كذبها وهو سابق على التمهين بتعديل الرواة ولا يرجع إلى تعديل الرواة حتى يعلم أن ذلك الخير في نفسه ممكن أو ممتنع وأما إذا كان مستحيلا فلا فائدة للنظر في التعديل والتجريح ولقد عد أهل النظر من المطاعين في الخير استحالة مدلول اللفظ وتأويله بما لا يقبله العقل وإنما كان التعديل والتجريح هو المعتمد في صحة الاخبار الشرعية لان معظمها تكاليف إنشائية أوجب الشارع وأما الاخبار عن الوقائع فلا بد في العمل بما حتى حصل الظن بصدقها وسبيل صحة الظن الثقة بالرواة بالعدالة والضبط. "صدقها وصحتها من اعتبار المطابقة فلذلك وجب أن ينظر في إمكان وقوعه وصار فيها ذلك أهم من التعديل ومقدمات عليه", İbn Haldûn, I,38-39.

eğilimler vardır ve somut olandan uzaktır. Sosyal hâdiseler, hukukçuların benzer meseleleri birbirine kıyaslama mantığına da uymaz. Çünkü umrânla ilgili hallerin hiçbirisi diğerine kıyas edilemez, bazı hususlarda birbirlerine benzeseler bile diğer hususlarda tamamen farklı istikamette gelişebilirler. O zaman olayları doğru tasvir eden haberler bulunmadan tarih yazıcılığı, tarih yazıcılığı olmadan da insanın varoluşunu belirleyen insanî-toplumsal olaylar anlamında tarih ilmi mümkün olmaz. Zira tarih ilmi, tarihî rivayet ve eserlere anlam veren çerçevenin esasını teşkil eder.³⁹

İbn Haldûn, tarihsel haberin içerdiği gerçeği, tarihin hammaddesinden çıkarır. Bunu da geçmişin doğru tarihsel bilgisini elde etmek için yapar. Filozoflar mantıklarını kendi kaynaklarından, İslâm hukukçuları kendilerine özgü mantığı (fıkıh usûlü) fıkıh ilminin hammaddesinden; dinin kaynak metinlerinden ve Şeriat'ın maksatlarından elde ederler. O halde tarihin mantığı da bizzat tarihten, maziden ve hal-i hazırdan çıkarılmalıdır. Tarihin kuralları sosyal hayatın realitesini ifade etmelidir. Beşerî hayatın doğasını ve değişmeyen özünü veren prensipler tarihte ölçüt olarak kullanılmalıdır. Tarihte mümkünü imkânsızdan ayıracak kanun "toplumsal hayatın doğasını incelemektir". İzlenmesi gereken yol, "toplumsal hayatın realitesine uygunluk" kuralıdır.

Tarihî haberlerin "realiteye uygunluk" kuralını tesbit için yapılması gereken iş, umrânın zatına ait ve tabiatının gereği olan şeyler ile ârizî olup sosyal hayatın özünden sayılmayacak şeyler arasında bir ayırım yapabilmektir. Yani tarihî-sosyal hâdiselerde sâbit ile değişkeni birbirinden ayırmak gerekir.⁴⁰

Öyleyse nakledilen bir kısım haberlerin imkânsız veya ihtimalden uzak oluşunun sebepleri vardır:

1- Haberın bizzat umrân/sosyal hayatın doğasına aykırı düşmesi.

³⁹ Tahsin Görgün, "İbn Haldûn'un Görüşleri", DİA, İstanbul 1999, XIX,545.

⁴⁰ Sâbit, hareketini kaybetmiş değil, sürekli tekrarlanan ve varolan demektir. Bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, çev. Said Aykut, İstanbul 2000, s. 346-348.

2- Sözüň ifade ettiđi mananın (medlûlât-ı elfâz) muhal oluşu.

3- Haberini, aklın kabul etmeyeceği bir yorumla açıklanması:

Başka bir deyişle insan uygarlığının doğası, zaman-mekan ile ilgili şartlar veya tabiat kanunları bazı haberlerin gerçeklik imkânını ortadan kaldırmaktadır.⁴¹

İbn Haldûn'un, -tarih tenkidinin bir unsuru olarak kullandığı- imkân⁴² dahilinde olmak veya olmamakla kastettiği şey aklî imkân değil, ontolojik⁴³ imkândır. Mantıkî imkân, bir şeyin iç çelişkiden arınmış olması yani akla uygun bulunmasıdır. Bu durumda varlığı çelişki içermeyen her şey mümkün kategorisine girmektedir. Ontolojik imkâna gelince, mantıkî imkânın yanında bir şeyin tasavvurdan varlık alanına çıkma şartlarını ifade eder. Meselâ akla göre mümkün olan iki şey veya olayın birlikte gerçekleşmesi mümkün olmayabilir; çünkü bunlardan birinin gerçekleştirilmesi ötekini gerçekleştirmesine engel teşkil edebilir. Buradan hareketle, "ontolojik açıdan mümkün olan her şey mantık bakımından da mümkündür; fakat akla göre mümkün olan her şey ontolojik anlamda mümkün değildir" genellemesi yapılmaktadır.⁴⁴

İbn Haldûn şöyle der: "(Haberler konusunda) insanın yapması gereken şey, aslına dönmesi, nefesine hâkim olması ve bulanmamış aklı ve bozulma-

⁴¹ İbn Haldûn, I,38.

⁴² İmkân, olabilirlik anlamında bir mantık ve felsefe terimidir. Mantık ve felsefede bir şeyin vücûb, imkân ve imtina' olmak üzere üç halinden söz edildiği gibi bir önermede hüküm kesinlikle bu üç nitelikten birini ifade eder. Vücûb zorunlu var olmayı, imtina' zorunlu yok olmayı belirtirken imkân bu iki zorunluluk arasında tam ortadadır; yani bir şeyin olması ve olmamasının eşit düzeyde bulunduğunu ifade etmektedir. Bir başka söyleyişle imkân, olumlu ve olumsuzluk açısından zorunluluğun bulunmaması veya zorunsuzluk anlamına gelmektedir. Bkz. el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 36, 249, 250; Mahmut Kaya, "İmkân", DİA, İstanbul 2000, XXII,224.

⁴³ Ontoloji (ontology: varlıkbilim): Varlığın, niteliği, yapısı, ortaya çıkışı ve değişimini, değişik toplumlarda ve zamanlarda ortaya çıkan farklı varlık kavrayışlarını karşılaştırmalı olarak incelemeyi konu edinen disiplin. Bkz. Ömer Demir – Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 271.

⁴⁴ M. Kaya, "İmkân", DİA, XXII, 224–225.

muş fıtratı ile imkân dahilinde olan şeyler ile imkânsız olanları birbirinden ayırması; imkân dahilinde olanları kabul edip, dışında kalanları ise reddetmesidir. İmkân dahilinde olmak ile kastettiğimiz, mutlak mânâda aklen mümkün (el-ımkânü'l-aklî) olan değildir. Çünkü bunun kapsamı çok geniş olup olaylar arasında (imkân dahilinde olup olmama noktasında) bir sınır olmaz. Bizim kastettiğimiz, o şeyin maddesi itibariyle (içinde bulunduğu şartlar ve imkânlar dairesinde) mümkün olup olamayacağıdır. Bir şeyin aslına, cinsine, sınıfına, büyüklüğünün ve gücünün miktarına bakar ve buna göre onunla ilgili (rivâyet edilen) hâllerin mümkün olup olmayacağına hükmederiz".⁴⁵

İbn Haldûn, insan uygarlığının doğasının, zaman-mekan ile ilgili şartların veya tabiat kanunlarının, bazı haberlerin gerçeklik imkânını nasıl ortadan kaldırdığına dair seçilmiş örnekler de verir.

SONUÇ

İlmî faaliyetler, metinlerle varlık kazanır, korunur ve gelişir. Öyleyse bir metin üzerinde ve etrafında yürütülen bilimsel ve yöntemli etkinlikler, ilmî faaliyetlerin esasını teşkil eder.

İstilahların doğru ve yerinde kullanılması, ilmî faaliyetlerde zorunludur. "Nakd" (نقد) kelimesinde, "nakit", "ertelemenin zıddı olarak peşin ödemek", "sahteyi, hakîkisinden ayırmak" ve "eleştirmek" gibi manalar ön plana çıkmaktadır. Nakd, intikâd veya tenkîd kelimeleri, eski literatürde metin merkezli bilimsel faaliyetlerde bir ıstılah olarak değil, lugavî manasıyla karşımıza çıkar. "Nakdü'l-metn" (نقد المتن), "tenkîdü'l-metn" (تنقيد المتن) veya "intikâdü'l-metn" (انتقاد المتن) şeklindeki terkiplerin web ortamında yaptığımız araştırmaya göre- İslâm ilim tarihinde metin merkezli bilimsel faaliyetlerin herhangi birisine veya tümüne isim olarak kullanıldığına rastlanmamıştır.

⁴⁵ İbn Haldûn, I, 193.

Kritisizm denilince, -antik çağın sofistlerine dayanan- felsefî bir akım olarak eleştiricilikten, metin kritisizmine kadar -orijin ve özgünlük tartışmaları bir tarafa- Batı'da ortaya çıkıp gelişen oldukça geniş beşerî zihinsel faaliyet alanlarıyla karşı karşıya kalırız. Bu beşerî zihinsel faaliyet alanlarının temel karakteristikleri ile neticeleri üzerinde durulması gerekir. Sekülerlik, değişkenlik, kutsalı yok etmek ve metinler dâhil her şeyi metalaştırmak gibi hususlar, bu temel karakteristiklerin en dikkat çekenleri ve görünür olanlarıdır.

İslâm ilim tarihinde teşekkül eden metinler üzerinde/etrafında yapılan bilimsel faaliyetlerin tümü için geçerli bir isimlendirme yapılıp yapılamayacağına cevabı çok güçtür. Doğru olan, ayrı ayrı isimlendirme yapmaktır. Tek bir isimlendirme yapılacak ise bunun, mutlaka İslâm ilim tarihinde teşekkül eden metinlerin karakteristiklerini dikkate alması, kapsayıcı olması ve metinlerimize olumsuz bir yaklaşımı ifade etmemesi gerekir. Böyle bir isimlendirme konusunda teklifimiz, basit/yalın ve kapsayıcı olan, "metin incelemeleri", "metin araştırmaları", "metin tahlili" veya "metin araştırma ve incelemeleri" gibi terkipler olacaktır. Metinler üzerinde/etrafında yapılan çalışmalar, muhtevasına göre böyle bir genel isimlendirmenin altında tasnif edilebilir.

Metin üzerinde/etrafında yürütülecek bilimsel faaliyetlerin ön koşulları şöylece sıralanabilir:

- 1- Araç-maksat ilimler ayırımında araç ilimler; yani dil, mantık ve mebâdi formasyonu usûlünce ve hakkıyla elde edilmelidir.
- 2- İslâmî ilimler arasındaki sıkı ilişkiler dikkate alınmalıdır.
- 3- İslâmî ilimlerin her birinde meydana gelen zengin miras hareket noktası kabul edilmelidir.
- 4- Her ilmin kendine özgü tarif, mevzu, ıstılah, usûl, mesele ve teferruatı yine kendi tabiî mecrası ve kuralları içinde ele alınmalıdır.

5- İlmîlik, yöntemlilik, olumluluk ve tutarlılık gibi ilkelere bağlı kalınmalıdır.

İslâm ilim tarihi boyunca teşekkül etmiş ve zamanın tüm yıkıcı etkilerine rağmen günümüze ulaşmış, milyonlarca yazma metnin mevcudiyetinden bahsedilmektedir. Bu eserlerin tahkîkli-tedkîkli bilimsel neşrini yapmak fevkalade önemlidir. Böyle çalışmalar, "ba'su ba'de'l-mevt" berzahından geçmekte olan İslâm âleminin, entelektüel ve ruhsal bünyesine/yapısına, aslî/sıhhatli kök hücreler zerk etmek manasına gelir.

Metni merkeze alan ve metinler üzerinden yapılan her türlü bilimsel faaliyetler de büyük bir değere sahiptir.

Bilimsel neşirde, dünyada geliştirilen yöntemler dikkate alınmalı; fakat İslâm ilim tarihinde oluşan zengin metin gelenek ve mirası esas alınmalıdır. Üniversitelerde bunun eğitimini verecek birimler kurulmalıdır.

Özellikle İslâmî ilimler sahasında genç araştırmacılar metin araştırma ve incelemelerine yönlendirilmeli, böyle araştırmacıların dil, yöntem ve bilim formasyonu elde etmeleri sağlanmalıdır. Bunun için de ilgili müfredatların gözden geçirilmesi ve güçlendirilmesi şarttır.

Sivil toplum kurumlarının, yazma eserlerin araştırılması ve neşri için merkezler kurmaları teşvik edilmelidir.